

УДК 347.73

ФІНАНСОВО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОРІЧЧЯ: ІСТОРИЧНИЙ НАРИС**Чернадчук Олександр Вікторович,***канд. юрид. наук,**ст. викладач кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства ННІ права,**Сумський державний університет*

У статті розглянуто актуальні питання стану фінансових та фінансово-правових вчень в Україні у першій половині ХІХ сторіччя, який визначено як перший етап періоду виникнення української науки фінансового права, протягом якого розпочалася систематизація й узагальнення вітчизняного та світового досвіду у вивченні і викладанні фінансів та фінансового права. Цей етап характеризується появою наукових праць українських фінансистів М. А. Балудянського, М. Х. Бунге, С. Ю. Десницького, Д. П. Журавського, Т. Ф. Степанова та інших. В працях цих науковців-фінансистів були закладені концептуальні засади виникнення та розвитку власне фінансово-правових вчень.

Ключові слова : бюджет, гроші, кредит, податки, політична економія, фінанси, фінансове право, фінансово-правова думка.

Chernadchuk O. V. The Financial Legal Doctrines in Ukraine in the First Half of the Nineteenth Century. The history of the financial - legal thoughts is a set of financial and legal theories, provisions, generalizations, proposals presented in its development, which is the source of effective scientific and practical activity. It embodies the historical experience of building a financial system, the implementation of financial activity and its legal support, and, ultimately, the formation of financial legislation.

The development of the science of financial law in the XIX - early XX century is characterized not only by the influence of the world financial thought and the methodological traditions, but also the emergence of new provisions in relation to the subject and method of financial and financial-legal science, attempts to distinguish the science of financial law from financial science, as well as the outline of financial and legal issues, the identification of trends in science, etc. However, during this period, the influence of the theory of finance on the right was still preserved, in particular, economic relations were taken as the basis; the connection with political economy was maintained; the efficiency of the financial sector was investigated in terms of the impact of the financial policy of the state, as well as through the connection of material production with the finances and activities of the state.

In Ukraine the first stage is characterized by the emergence of scientific papers by Ukrainian financiers M.A. Baludyanskiy, M.H. Bunge, S.Yu. Desnitskiy, D.P. Zhuravskiy, T.F. Stepanov and others. At that time, Ukrainian financial and financial-legal science existed within and as part of the Russian. At the stage of the formation of 's financial science, special attention is attracted by the works of M.F. Orlov, M.M. Speranskiy and M.I. Turgenev, since it was in them for the first time, the most fully managed to develop the theoretical foundations of the most important areas of financial science: the doctrine of the budget, taxes and state credit.

In the writings of the scientists of that time, the foundations of the theory of financial science as a system of interconnected concepts and categories were laid. Along with the formation of academic financial science within the framework of political economy, which was primarily promoted by the scientific activities of the representatives of the "German-Russian school", at the beginning of the nineteenth century, financial-legal ideas and concepts of individual components of financial law

began to be formed and actively developed. Their characteristic feature was that they were the product of a new outlook built on principles fundamentally different from feudal values.

The study of the evolution of the Ukrainian financial and legal thought of this period shows that it has undergone certain stages. The first stage is the period from the end of the 17th to the 1960's, during which the systematization and synthesis of domestic and world experience in the study and teaching of finance began. The second stage covers the period 60-90-ies of the nineteenth century, during which the distinction is drawn between the science of financial law and its attempts to distinguish it from financial science. The third stage covers the period 90-ies of the nineteenth century. Up to 1917, during which there was a qualitative and quantitative development of the science of financial law.

Keywords : budget, money, credit, taxes, political economy, finance, financial law, financial - legal opinion.

Постановка проблеми. Історія фінансово-правової думки – це сукупність фінансово-правових теорій, положень, узагальнень, пропозицій, представлених у своєму розвитку, що є джерелом ефективної наукової та практичної діяльності. Вона втілює історичний досвід побудови фінансової системи, здійснення фінансової діяльності та її правового забезпечення і, в кінцевому підсумку - формування фінансового законодавства. Розвиток сучасної фінансово-правової науки, ускладнення її понятійного апарату, складність та опосередкованість відносин між емпіричним базисом наукового пізнання і теоретичним рівнем зумовлюють актуальність завдання дослідження природи наукового пізнання фінансово-правових явищ. Потреба власної ідентифікації, вірно акцентує увагу В. В. Хошуляк, стояла перед наукою фінансового права протягом всього тривалого і нелінійного процесу її становлення. В сучасній фінансово-правовій літературі тривають гострі наукові дискусії стосовно визначення предмету, системи, завдань, функцій науки фінансового права та методології фінансово-правових досліджень. Такі дискусії привертають увагу до проблеми суспільно-політичних передумов становлення та еволюції науки фінансового права, її теоретико-методологічних та історичних начал і факторів, що зумовлювали трансформацію методології наукових досліджень на певних етапах її розвитку. Українська наука фінансового права пройшла тривалий та складний шлях свого становлення, протягом тривалого часу вона розвивалася у загально-цивілізаційному потоці світової та європейської економічної, фінансової та правової думки. У зв'язку з цим сьогодні важливого значення для її розвитку має вивчення та теоретичне осмислення вченими наукової спадщини попередників. Звернення до теоретичної спадщини вчених фінансистів, праці яких не втратили своєї наукової значущості і в наш час, дозволяє з позиції багатого історичного

досвіду виявити внутрішні закономірності та особливості накопичення фінансово-правових знань, об'єктивно та неупереджено оцінити правові реформи фінансової системи [4, с. 4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До актуальних і проблемних питань виникнення, становлення та розвитку української науки фінансового права зверталися у своїх працях Л. К. Воронова, М. П. Кучерявенко, Л. А. Савченко, В. В. Хошуляк та інші. В зазначених працях питання становлення та розвитку науки фінансового права розглядаються або інституційно, або в окремі історичні періоди, або у широкому територіальному значенні, охоплюючи й ті території, що знаходилися поза межами сучасної України.

Метою даної статті є виявлення та вирішення актуальних питань становлення української науки фінансового права у першій половині XIX сторіччя.

Виклад основного матеріалу. Розвиток науки фінансового права XIX – початку XX ст. характеризується не лише впливом світової фінансової думки й методологічних традицій, а й виникненням нових положень стосовно предмету і методу фінансової та фінансово-правової науки, спробами відмежувати науку фінансового права від фінансової науки, а також окресленням фінансово-правової проблематики, виявленням тенденцій розвитку науки тощо. Однак, у цей період все ще зберігався вплив теорії фінансів на право, зокрема, за основу бралися економічні відносини; зберігався зв'язок з політичною економією; ефективність фінансового господарства досліджувалася з точки зору впливу фінансової політики держави, а також через зв'язок матеріального виробництва з фінансами та діяльністю держави.

Кінець XVIII – початок XIX ст. характеризується як період виникнення кризи кріпацької системи та виникнення капіталістичного укладу господарства, внаслідок

чого натуральна форма економічних зв'язків поступово замінювалася ринковими. У цей період соціально-економічна та фінансова думка була пронизана антикріпацькими, демократичними ідеями і спрямовувалася проти феодально-кріпацького порядку, що перешкоджав формуванню капіталістичних, ринкових відносин, що, в кінцевому рахунку, призвело до виникнення в економічній науці буржуазно-ліберальної течії. Керуючись ідеями популярного у той час англійського економіста Адама Сміта, близьке до Олександра І оточення (М. М. Сперанський, В. П. Кочубей, П. О. Строганов, Н. І. Новосильцев та ін) проголосило програму економічного лібералізму. Класична школа політичної економії поступово набувала значення головного напрямку у політичній науці. Це пояснюється зацікавленістю буржуазії у капіталістичному розвитку країни і, відповідно, цей клас виступав носієм прогресивних тенденцій. В класичній школі політичної економії буржуазія вбачала економічну теорію, яка обґрунтовувала переваги капіталізму, проголошувала вільну конкуренцію, невтручання держави в економічне життя суб'єктів і, тим самим, сприяла їх боротьбі з феодалізмом. Проголошуючи прогресивні на той час ідеї класичної школи політичної економії, українські науковці не лише копіювали західноєвропейську економічну та фінансову думку, а й розроблювали власну концепцію з урахуванням конкретних завдань економічного розвитку держави та тих особливостей, які були властиві на той час [2, с. 6-23].

У той час українська фінансова та фінансово-правова наука існувала в межах і як складова російської. На етапі становлення російської фінансової науки особливу увагу привертають праці М. Ф. Орлова, М. М. Сперанського та М. І. Тургенєва, оскільки саме в них вперше, найбільш повно вдалося розробити теоретичні засади найважливіших напрямів фінансової науки: вчення про бюджет, податки та державний кредит. В Україні перший етап характеризується появою наукових праць українських фінансистів М. А. Балудянського, М. Х. Бунге, С. Ю. Десницького, Д. П. Журавського, Т. Ф. Степанова та інших.

Праці М. А. Балудянського, зокрема „Національне багатство. Відображення різних господарських систем”, „Про національне багатство”, „Про розділ та оборот багатства”, „Про національне багатство. Теорія Адама Сміта” [5, с. 52-64] охоплюють широке коло економічних та фінансових проблем, що стосуються державної господарської системи, зокрема щодо кредиту,

грошового обігу, фінансів тощо, які увійшли в історію української економічної думки і були видані в Україні. В його працях закладено основи теорії грошей та грошового обігу. Характеризуючи обмін як угоду за якою одні товари віддаються за інші, науковець звертає увагу на чисельні незручності такої операції, що потребувало винаходу загальних обмінних товарів для сплати будь-яких речей, якими можна було б визначати повну цінність. Саме з цією метою і з'являються гроші. Науковець визнає гроші з благородних металів зручним засобом торгівлі, підкреслюючи при цьому, що саме цим грошам довелося стати не лише знаком ціни, а й справжньою річчю з власною цінністю. Після винаходу грошей обмін був названий торгівлею, але купівля за гроші означала обмін товарів на гроші, однак, як слушно пише автор, від зміни слова сутність явища не змінюється. Завдяки грошам обмін поділяється на дві, три, багато частин, доки товар не потрапить до того, хто його наполовину використає на споживання. Отже, підсумовує автор, купівля – це напівобмін, і винахід грошей удосконалив обмін так само, як поділ виробничих сил удосконалює працю.

Характеризуючи значення грошей у системі державного господарства і у торгівлі, М. А. Балудянський звертає увагу на наступне. По-перше, гроші є лише засобом або досконалим механізмом, що служить для полегшення торгівлі. По-друге, гроші не можна вважати лише знаком, що представляє товари. По-третє, гроші не є правильною мірою цінності, оскільки під однією назвою монети не завжди приймається та сама кількість золота і срібла; внутрішня цінність цих металів також піддається змінам.

Науковець розробив і запропонував основні правила, яких потрібно було дотримуватися, виготовляючи монети, тобто вперше було розроблено концептуальні економіко-правові засади емісії грошей у вигляді монет. Такими правилами (концептуальними засадами) науковцем визнавалися, зокрема: монети виробляються з благородних металів; не потрібно, щоб метал був найчистішим, тому що золото і срібло чим чистіше, тим більше стираються; монетні доходи не повинні перевищувати витрат на вироблення монет і лігатури; всі кусочки подрібнюються на злитки, рівні за вагою і пробою, державна казна від випуску монети не повинна отримувати прибутку; на монетах повинні бути зображені вага і проба; не повинна бути визначена пропорція між золотою і срібною монетою; достатньо буде визначити розрахункову цінність

срібної монети, за якою обертатиметься й золота, зважаючи на обставини торгівлі.

Отже, наведені правила, на нашу думку, можна звести до сутності таких принципів емісії монет як принцип якості металу монети; принцип економності та ефективності виготовлення монети; принцип кількісної характеристики монети. Стосовно обігу грошей М.А. Балудянський звертає увагу на такі аспекти. По-перше, нація багата своїми грошима настільки, наскільки вони містять внутрішню цінність ужитого до цього металу. По-друге, у кожній державі обіг грошей завжди дорівнює обігу готівкової власності. По-третє, все багатство держав, які торгують, дорівнює цінності всіх кредитних векселів і грошей, що перебувають в обігу. По-четверте, гроші не передують виробленню продукції, а сприяють цьому. По-п'яте, необхідність дотримання пропорції між кількістю присутніх грошей у державі і кількістю товарів, що на них обмінюються.

Науковець у своїх працях звертає увагу на схожість грошей як частини обігового капіталу із нерухомим капіталом. Усі папери, які перебувають в обігу держави, вважає науковець, потрібно поділяти на два види: папери, які перебувають в обігу держави у вигляді готівки та папери, які дають процент з виплатою капіталу у встановлені строки або безстроково. Папери першого виду (асигнації) поділяються на банківські банкноти і на паперову монету. Папери другого виду показують капітал і поділяються на векселі, акції, державні облігації і звичайні боргові зобов'язання.

Дослідження економіко-правових аспектів паперів, що представляють гроші, дозволило М. А. Балудянському зробити цікавий, з наукової та практичної точок зору, висновок про те, що паперові гроші не примножують народного капіталу; вони лише займають місце деякої частини готівкових грошей, які можуть служити й іншому корисному застосуванню; їх сума не повинна перевищувати тієї частини готівкових, яка запланована на інше застосування; відносини між паперовими і готівковими грошми повинні бути такі, щоб кожну асигнацію можна було розмінати за пред'явленням на золото і срібло; сума папірців, разом з грошми, що залишились в обігу, не повинна перевищувати суми готівкових, достатньої для обігу в тому випадку, якби зовсім не було асигнацій; якщо держава при необхідності змушена буде порушити цю пропорцію, то сума паперових грошей, в крайньому разі не повинна перевищувати суми готівкових грошей, що перебувають в обігу,

складеною з тією їх частиною, яка прийняла побічний курс.

Характеризуючи творче надбання М. А. Балудянського, можна говорити про те, що його теоретичний курс політичної економії і фінансового права відіграв значну роль у розвитку економічної та фінансово-правової науки, авторські положення були розвинуті у працях його наступників та використані для модернізації господарства й законодавчого забезпечення економічного розвитку і, в першу чергу, це стосувалося галузі державних фінансів.

Професор кафедри політичної економії Харківського університету Т.Ф. Степанов (1795-1847), більшість праць якого присвячена питанням політичної економії, може вважатися також і фундатором фінансово-правової думки того часу. Його економічна концепція найбільш повно викладена у праці „Записки про політичну економію” (м. Харків, 1848 р.) [4]. У частині другій цієї праці розглянуто найважливіші аспекти фінансової діяльності держави, зокрема через призму теорії цінностей, теорію кредиту і теорію державного боргу. Економіко-правова категорія „цінність” розглядається у взаємодії „необхідної” та „торговельної (поточної, ринкової)” ціни. Науковець теоретично обґрунтовує, що в основі необхідної ціни є витрати праці (мірило цінності). Необхідна ціна впливає на пропозицію, а відхилення торговельної ціни від необхідної дещо порушує модель дії теорії цінності. Він одним із перших українських науковців відійшов від раціоналістичної концепції пояснення походження грошей, розглядаючи їх економіко-правову природу через призму еволюційної концепції. З цієї точки зору, гроші є результатом еволюції обміну, а проценти – прибутком на капітал. Звичай називати проценти грошовими, на думку науковця, є несправедливим, оскільки вони беруться не з грошей, а взагалі з капіталів, що містяться в усіх цінностях. Отже, робиться висновок, якби замість монети у позику були б віддані інші капітали, а позикодавець брав за це щорічно частину певних виробів, то все одно ці виробни становили б проценти. Говорячи про різні способи передачі цінностей від позикодавця до боржника і навпаки, простим способом визнається перетворення їх у монету. Досліджуючи зміну цінності монети, яка є невіддільною для суб'єктів позики залежно від такої зміни, виявлено вплив на кількість монет, що знаходяться в обігу і, тому, робиться висновок, що довготривалу позику краще було б здійснювати золотою або срібною монетою, ніж асигнаціями.

Т. Ф. Степанов, пов'язуючи динаміку зростання кредитних відносин зі ступенем освіченості держави, звертає увагу на їх стимулюючу роль для економіки держави та виділяє такі види кредиту як приватний, державний та міждержавний. Він сформулював загальне правило щодо кількісного визначення банківських білетів в обігу: випускається в обіг та кількість білетів, яка є необхідною для оборотів торгівлі, проте так, щоб вона завжди була в певному відношенні до золота та срібла.

У Записках про політичну економію не залишено поза увагою і питання формування доходів та здійснення видатків державного бюджету, а також проблеми державного боргу. Джерелами формування бюджету було визначено доходи від використання державного майна та податкові надходження, а напрямами бюджетного фінансування – утримання уряду; утримання діячів, що сприяють моральності у суспільстві; фінансування духовної, освітньої, громадської та військової діяльності; сприяння розвитку промисловості та благочинну діяльність.

Держави в надзвичайних випадках, які потребують швидких і великих витрат, часто вдаються до позики з метою уникнення посилення податкового тиску, внаслідок чого можуть досягнути блискучих успіхів у придбанні багатства. Однак, науковець робить суттєве застереження про те, що позика є жертвою, яку приносить уряд на користь держави, не заперечуючи при цьому настання негативних наслідків, які можуть мати місце через непродуктивне споживання, збільшення витрат на придбання предметів розкоші і насолоди тощо. Наслідком останнього можуть бути, зокрема падіння фінансів, руйнування держави. Таким чином, було сформовано один із принципів державного боргу – це його цільове призначення та ефективність.

Критичне осмислення системи оподаткування дозволило зробити низку цікавих практичних пропозицій для удосконалення оподаткування того часу, які є актуальними і на сьогоднішній день, зокрема такими можна вважати положення про стимулюючу функцію податків, дотримання пропорційності податку, простота його обрахунку й справляння, оптимальність оподаткування.

Таким чином, незважаючи на економічний зміст праць Т.Ф. Степанова, в них розглянуто й актуальні фінансово-правові питання того часу стосовно державного бюджету, податкової системи, грошового обороту та позики (кредиту). Привертає увагу й методологія досліджень у

працях цього науковця, де особливу увагу приділялося застосуванню як загальних, так і спеціальних методів дослідження. У своїх дослідженнях, науковець виходить із необхідності дотримання вимог точності і достовірності знання конкретних умов. Збір конкретних даних, на думку вченого, потребує широкого застосування статистичного методу як засобу повного усвідомлення фінансово-правової дійсності, історичного методу та індукції [4, с. 392].

Творчі надбання попередників були розвинуті у працях М.Х. Бунге, фундатора Київської політекономічної школи, вченого зі світовим ім'ям. Найбільш вагомою працею вченого є „Теорія кредиту” (Київ, 1852) [1], яка була написана на основі захищеної докторської дисертації. Досліджуючи розвиток міни, науковець виділяє три її види: природна (без допомоги посередника в обігу), грошова та кредит. Кредит є видом міни, в якій передається цінність або особиста послуга на довірі до майбутньої винагороди. Характеризуючи ознаки кредиту та засади, на яких він заснований, науковець пише, що кредит як вид міни відрізняється від інших видових форм тим, що передання цінності та праці базується на довірі до майбутньої винагороди, тоді як у міни природній чи грошовій ця винагорода дається негайно. Довіра в кредиті базується на дійсності вимоги, на безсумнівності винагороди в тій формі, в якій вона обіцяна. Натомість, гарантія кредиту полягає у майні рухомому, нерухомому та в продуктивності праці. Винагорода, як друга суттєва ознака кредиту, надається у тій формі, в якій її було обіцяно і полягає в реалізації кредиту; у премії, яка платиться за страхування переданого капіталу та оплачує ризик; а також у процентах або в платі за користування переданим капіталом.

Дослідження економіко-правової природи кредиту дозволило М. Х. Бунге розробити та запропонувати дворівневу класифікацію кредиту, яка представлена у розділі II „Про форми кредиту”, виділенням двох видів кредиту: кредит з реалізацією протягом короткострокового терміну та кредит з реалізацією, яка допускає повільне погашення.

Досліджуючи питання державного кредиту, науковець пише, що у побудованому фінансовому господарстві переважають тільки дві форми державних позик: борг поточний (терміновий) і борг консолідований (безстроковий). Перший укладається внаслідок емісії білетів державного казначейства на визначений короткий термін, а другий - через емісію облігацій, які приносять безперервний дохід на невизначений час. Позика

державна може бути укладена одним із двох способів: за допомогою запрошення всіх капіталістів до участі у позиції та через посередництво банківських домів.

Науковець розглядає економічне значення кредиту через його вплив на розподіл продуктивних сил або примноження капіталу й збільшення доходів. Розмірковуючи щодо заміни монет і грошей кредитними знаками, він зазначає, що однією із головних причин народно-економічного значення кредиту є те, що кредит, створюючи нові засоби обігу, абсолютно відмінні від грошей, не лише обмежує їх використання, але й дає обігу іншу основу. Кредитні знаряддя обігу, до яких належать білети за банківськими вкладами, облігації, акції, векселі та банківські білети, які замінюють векселі, відрізняються від інших посередників у міні тим, що вони створюються обігом самих цінностей, а не виробництвом, тому і цінність їх суто показна. Підсумовуючи міркування щодо заміни грошей кредитними знаками М.Х. Бунге робить цікавий висновок: завдяки кредиту перехід цінностей різного роду створює засіб обігу (облігації, акції, векселі, банківські білети), тому що набагато вигідніше заплатити цими засобами, які самі по собі нічого не коштують, ніж монетою, або навіть паперовими грошима, які можна придбати лише пожертвуванням певного капіталу. І це, на думку науковця, одна із причин, які змушують вважати, що кредит матиме в майбутньому постійний розвиток.

Характеризуючи цей період, В. В. Хошуляк пише про нього як про нього як про період зародження академічної фінансової науки. В працях науковців того часу було закладено підвалини теорії фінансової науки як системи взаємопов'язаних понять і категорій. Поряд із становленням академічної фінансової науки в рамках політичної економії, чому сприяла насамперед наукова діяльність представників „німецько-російської школи”, на початку XIX сторіччя почали формуватися та активно розвиватися фінансово-правові ідеї і концепції окремих складових частин фінансового права. Їх характерною особливістю було те, що вони були продуктом нового світогляду побудованого на

принципово відмінних від феодальних цінностей засадах. Тісний взаємозв'язок науки з вільнодумством був головною особливістю становлення фінансової і фінансово-правової думки на початку XIX сторіччя. Політична економія, яка включала й основи науки про фінанси і яка виникла разом із конституційною свободою народів Європи, мала яскраво виражену антифеодальну й антикріпосницьку спрямованість. Фінансово-правові ідеї першої половини XIX сторіччя не завжди були затребувані існуючою суспільною практикою і багато в чому випереджали свій час. Однак, разом з цим, вони визначали напрями майбутнього реформування фінансової системи та фінансового законодавства. Саме в цей період, вірно підкреслює науковець, були сформовані передумови майбутнього інтенсивного розвитку фінансово-правової теорії і практики [4, с. 448-449].

Висновки. Українська наука фінансового права в процесі свого становлення пройшла складний шлях, протягом якого відбувався пошук оптимальної її парадигми та наукове осмислення феномена фінансового права. В сучасних умовах поряд із традиційними галузевими підходами, заснованими в минулому, формуються нові наукові підходи, розвиваються нові фінансово-правові погляди та вчення. Однак, при цьому, потрібно спиратися на ті надбання, які нам дісталися від попередників, тих, хто стояв у витоків науки фінансового права та зробив неоцінний внесок в її розвиток.

Дослідження еволюції української фінансово-правової думки цього періоду свідчить про те, що вона пройшла певні етапи. Першим етапом вважається період з кінця XVIII до 60-х років XIX ст., протягом якого розпочалася систематизація й узагальнення вітчизняного та світового досвіду у вивченні і викладанні фінансів. Другий етап охоплює період 60-90-х років XIX ст., протягом якого відбувається виокремлення науки фінансового права та спроби її виділення із фінансової науки. Третій етап охоплює період 90-х років XIX ст. до 1917 року, протягом якого відбувався якісний та кількісний розвиток науки фінансового права.

Використана література :

1. Бунге Н. Теорія кредита. Сочинение / Бунге Н. – К. : Університет. Типографія, 1852. – 312 с.
2. Лортикян Э.Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики / Лортикян Э.Л. – Х. : Консум, 2004. – 360 с.
3. Степанов Т. Записки о политической экономии / Степанов Т. – Харьков : Университетская типография, 1848. – Ч. 2. – 141 с.

4. Хохуляк В.В. Наука фінансового права: проблеми становлення та розвитку : дисс. докт. юрид. наук : 12.00.07 / Хохуляк В.В. – Одеса, 2015. – 539 с.

5. Юхименко П.І. Фінансова думка України : [монографія] : в 3 т. / [Юхименко П. І., Львович С.В., Федоров В.М. та ін.] ; за наук. ред. В.М. Федосова. – К. : Кондор; Тернопіль : Економічна думка, 2010. – Т. 2. – 584 с.

Чернадчук, О.В. Фінансово-правові вчення в Україні у першій половині ХІХ сторіччя: історичний нарис [Текст] / О.В. Чернадчук // Правові горизонти. - 2017. - Вип. 5(18). - С. 53-59.